

اسکان پشتوانه نظام دامداری عشایری

علی محبی*

مقدمه

آخرین سرشماری اجتماعی- اقتصادی در سال ۱۳۸۷ انجام شد. عشایر کوچنده کشور با جمعیتی معادل ۱۱۸۶۳۹۸ نفر در قالب ۲۱۲۶۶۰ خانوار، در ۵۵ درصد حوزه‌های آبخیز کشور زندگی و حدود ۲۵ درصد از کل پروتئین کشور را تولید می‌کنند (بی‌نام، ۱۳۸۴ الف). تغییرات سیاسی، اجتماعی- اقتصادی و فرهنگی در زندگی عشایر تأثیرگذار بوده است، از جمله این آثار، تغییر شیوه زندگی برخی از عشایر از شکل کوچ‌روی به اسکان است. نظر به اهمیت موضوع، جوانب مختلف این تغییرات قبل و بعد از انقلاب بررسی و با توجه به نظرات عشایر در این خصوص، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری کلی ارائه می‌گردد.

۱. وضعیت اسکان عشایر قبل از انقلاب

سیاست عشایری رضاشاه، که مبتنی بر سه پایه تخته قاپو، خلع سلاح و تهاجم فرهنگی بود، ارکان سه‌گانه زندگی عشایر (کوچ، اسلحه و باورهای فرهنگی) را مورد هدف قرار داد. این سیاست‌ها تقریباً تمام جوانب و زمینه‌های زندگی عشایر را مورد مداخله قرار داد.

اسکان اجباری، تعویض سیاه‌چادر، خلع سلاح، تعویض لباس سنتی و جان‌نشین کردن لباس فرنگی، تبعید اجباری، حاکمیت محض نظامی، اخذ مالیات‌های سنگین، اعدام‌های بی‌دلیل دسته‌جمعی و انفرادی عشایر، ایجاد تفرقه میان ایلات و عشایر و استفاده از توان جنگی آنان برای سرکوب یکدیگر و... نمونه‌هایی از این سیاست بود. مناطق انتخابی برای اسکان نیز، بدون در نظر گرفتن شرایط محیطی و سازگاری با آن، برگزیده شده بود، در نتیجه، مرگ‌ومیر کودکان آنها نیز افزایش یافت (بی‌نام، ۱۳۹۲). این نوع اسکان در خیلی از مناطق دوام چندانی نیابرد و بعد از کناره‌گیری رضاشاه از سلطنت، دوباره کوچ‌روی شکل گرفت. در این زمینه عابدی‌شهر (۱۳۷۶) می‌نویسد: «به خاطر بی‌عدالتی‌ها و سوء رفتارهای مختلف از سوی عوامل اجرایی و انجام نشدن تحقیقات و مطالعات اساسی پیرامون مسائل جامعه‌شناسی، این سیاست موفقیت چندانی نداشته است.»

۲. اسکان عشایر بعد از انقلاب

بعد از انقلاب اسلامی نیز طرح اسکان عشایر با هدف محرومیت‌زدایی و عدالت اجتماعی براساس خط‌مشی بیست‌ساله آینده زندگی سال ۱۳۶۶ و طرح توسعه جامع مناطق عشایری سال ۱۳۷۱، تدوین شد. موضوع در هیئت‌دولت مطرح و عملیات اجرایی آن، ضمن تصویب طرح، از برنامه دوم با مشارکت ۲۷ دستگاه اجرایی شروع شد (بی‌نام، ۱۳۸۴ ب). بنابراین همان طوری که کشاورز (۱۳۵۵) نیز گزارش کرده است، اگرچه اسکان‌های اولیه (قبل از انقلاب) با انگیزه‌های سیاسی همراه بوده و زمینه‌های اسکان از درون جامعه عشایری شکل نگرفته بود، اما به مرور، اهداف عمرانی جای آن را گرفت. به اعتقاد وی، اسکان در منطقه سردسیر به‌خاطر شرایط بد اقتصادی و در منطقه گرمسیر به‌خاطر شرایط مناسب اقتصادی اتفاق می‌افتد. البته در بیلاق کمبود اراضی مناسب کشاورزی، شرایط سخت اقلیمی در فصول سرد از جمله محدودیت‌های اساسی اسکان و زندگی عشایری است. به نظر او برای موفقیت اسکان علاوه بر شناخت دقیق مناسبات ایلی، شناخت عوامل مؤثر در تحول جامعه ایلی و بررسی و ایجاد یک نظام جدید که متناسب با شرایط این جامعه باشد، نیز مورد نیاز است. نتایج حاصل از طرح ارزشیابی اجتماعی- فرهنگی اسکان عشایر دشت بکان استان فارس، کانون‌های توسعه شیبیلو، سیدآباد و شیخ‌معروف نیز نشان داد گرایش به اسکان و خودداری از کوچ در هر سه کانون منتخب مورد نظر خانوارهای اسکان‌یافته وجود داشته و زیربخش‌های زراعت و دامداری در این کانون‌ها در حال افزایش است. از دیگر نتایج اسکان در این کانون‌ها بهبود وضعیت سواد و امکانات آموزشی، بهبود وضعیت بهداشت، افزایش امنیت و سازگاری قومی، دسترسی به خدمات مختلف و وسایل زندگی، کاهش مشاغل سخت زنان، ارتباط بیشتر عشایر اسکان‌یافته با شبکه بانکی و نقاط شهری و روستایی و در نهایت بهبود وضعیت اشتغال بوده است (رحیمی، ۱۳۹۱). قاضی‌زاده (۱۳۷۷) نیز در همین منطقه، وضعیت قبل و بعد از اسکان زنان و کودکان خانوارهای عشایری کاملاً اسکان‌یافته، نیمه‌اسکان‌یافته، یا در حال اسکان

*استادیار پژوهش، مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، تهران، ایران

روی آورده‌اند و از این فرایند رضایت کامل دارند. اما درعین حال از کمبود شغل برای کار و فعالیت، کمبود آب و زمین و کمبود بهداشت مناسب گله‌مند و خواستار بهبود وضعیت این امور هستند. نتایج حاصل از ارزیابی برنامه ساماندهی اسکان عشایر در کانون‌های توسعه عشایری کشور که بعد از سال پنجم اجرا توسط مهندسين مشاور شرق آيند در ۶۰ کانون (۴۵ هدایتی و ۱۵ خودجوش) از ۲۰۲ کانون توسعه عشایری و در ۲۲ استان دارای عشایر با در نظر گرفتن شاخص‌های توسعه پایدار انجام شد (بی‌نام، ۱۳۹۱)، نشان داد در بعد اقتصادی، تغییر معیشت خانوارها از دامداری به سمت زراعت شاخص‌ترین تغییر بعد از اسکان است، در واقع نقش دامداری بعد از اسکان در حال کم‌رنگ شدن است. هرچند هنوز بخش قابل توجهی از درآمد خانوارها از دامداری به دست می‌آید اما پیش‌بینی می‌شود با گذشت زمان زراعت جایگزین دامداری خواهد شد. در بعد اجتماعی، اسکان تأثیرات مثبتی در افزایش میزان باسوادی، کاهش مرگ‌ومیر کودکان، کاهش ابعاد خانوار، دسترسی به خدمات اجتماعی، افزایش پوشش‌های بیمه، پایین بودن نزاع‌ها و اختلافات اجتماعی در کانون‌ها، اختلاف پایین خانوارها بر سر واگذاری اراضی و تقسیم منابع آب و... داشته است. در بعد کالبدی و فیزیکی رشد

را در ابعاد مختلف بررسی کرده است. مطالعه او نشان داد، قریب دوسوم زنان عشایر زندگی یکجانشینی را بر کوچ‌نشینی ترجیح داده‌اند و بیش از نیمی از آنان (۵۸ درصد) رغبتی به حفظ ارزش‌های فرهنگ سنتی و رسوم جامعه عشایری ندارند. اکثریت زنان عشایر (۷۲ درصد) معتقدند فرزندانشان باید در شهر زندگی کنند، مهم‌ترین مشکلات زنان عشایر اسکان‌یافته به ترتیب اهمیت، بی‌سوادی و پایین بودن دانش و بینش زنان، وابستگی و عدم استقلال مالی، نابرابری حقوق اجتماعی و... است، از میزان کار کودکان کم شده و وقت بیشتری برای امور آموزش دارند، اوقات فراغت کودکان بیشتر در زمینه بازی‌های سنتی، فوتبال و تماشای تلویزیون سپری می‌شود و نسبت به زمان کوچ وقت بیشتری صرف اوقات فراغت می‌شود. همچنین مهم‌ترین تنگناهای اسکان، آماده نبودن خانه‌های مسکونی در کانون‌ها، ناکافی بودن وام تخصیص داده‌شده و ناتوانی خانوارهای مشمول طرح در تکمیل واحدهای مسکونی و... بوده است. عضدی (۱۳۸۵) در طرح بررسی اثرات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اسکان کانون‌های تل‌شوره ملانی بلوط شهرستان کازرون نتیجه گرفته است، عشایر به خاطر رهایی از مشقات کوچ، دستیابی به آسایش بیشتر و فراهم شدن امکانات برای فرزندان و زنان به اسکان

شکل ۱- انجام مصاحبه در مورد اسکان عشایر در بیلاقات دشت لاله واژگون شهرستان کوهرنگ (۱۳۹۸)

شکل ۲- انجام مصاحبه در مورد اسکان عشایر در بیلاغات سیلان (۱۳۹۷)

قابل توجهی در دسترسی به خدمات مختلف از جمله راه، آب شرب، برق، مسکن و ... مشاهده می‌شود. هرچند خلأهای اساسی در برنامه بهداشت و دفع زباله، ارائه خدمات ورزشی، فرهنگی و مراکز گذران اوقات فراغت در اکثر قریب به اتفاق کانون‌ها به چشم می‌خورد. در زمینه مدیریتی نیز نداشتن شورا و دهیار در بسیاری از کانون‌های توسعه خلأ اساسی است و برنامه‌ریزی برای مدیریت کانون‌ها توسط این نهادها جدید اهمیت قابل توجهی دارد. همچنین بررسی وضعیت خانوارها حاکی از ثبات نسبتاً بالای اسکان است. در این زمینه برنامه‌ریزی برای پایداری اقتصاد کانون‌ها و به‌ویژه تأمین آب کشاورزی و استفاده بهینه از منابع آب از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است ولی در بعد طبیعی و محیطی آنچه بیش از همه اسکان عشایر را تحت تأثیر قرار داده است، خشک‌سالی و تأثیر مخرب آن بر پوشش گیاهی، حیات جانوری، کیفیت خاک، منابع آب و ... بوده است، بنابراین اقتصاد کانون‌های مورد مطالعه را با تهدید جدی روبه‌رو کرده است.

۳. دیدگاه عشایر نسبت به اسکان

نظرسنجی کیفی از عشایر منتخب استان‌های تهران، اردبیل، خوزستان و چهارمحال و بختیاری در مورد میزان آمادگی آنان برای اسکان (محبی، ۱۳۹۸) نظرات متفاوت عشایر را نسبت به این امر نشان داد (شکل‌های ۱ و ۲). عده‌ای مخالف اسکان و خواهان تداوم کوچ بودند. آنان اسکان را از بین برنده سیستم کوچ و ترک کوچ‌نشینی و اضمحلال انسجام عشایری تلقی می‌کنند. در مقابل برخی نیز به شرط حفظ بیلاق و سپردن قطب‌های مخالف به فرزندان، تأمین امکانات کامل، تخصیص زمین زراعی و ارائه وام‌های کم‌بهره از آن استقبال نمودند. این گروه وجود آب در بیلاق و عرصه‌های دارای پتانسیل برای اسکان عشایر را پشتوانه اجرای طرح معرفی کردند. علاقه به تغییر کاربری مراتع در بین این گروه بالا بود. آنها اسکان را «تبدیل دامداری سنتی به صنعتی» تعریف می‌کنند و آن را به دلیل «اشتغال‌زایی و سودآوری بالا» به دامداری سنتی ترجیح می‌دهند. آنها تمایل دارند جمعیت سرریز مراتع به‌ویژه فرزندان تحصیل‌کرده بیکار خود با حمایت‌های دولتی به دامداری صنعتی و نیمه‌صنعتی روی آورند. آنها «بیکاری را عامل اصلی علاقه فرزندان به اسکان و دامپروری» و دامداری صنعتی را «هزینه بالا، سود بالا» تلقی می‌کنند. همچنین دامپروری صنعتی ناشی از اجرای طرح اسکان را هم راستای شغل اجدادی‌شان دانسته و آن را «منبع درآمدی مناسب» برمی‌شمارند. آنها معتقدند با دامپروری صنعتی «خودشان آقای خودشان» می‌شوند، «صنعتی شدن دامداری را با حذف حضور همه وراثت در عرصه‌ها» معادل می‌دانند. «تلفیق دامداری صنعتی و سنتی» را راهکاری برای کاهش فشار بر مرتع و دام مطرح می‌کنند و طرح مرتع‌داری را، راه رسیدن به اهداف برشمرده بیان می‌دارند. این عده علی‌رغم علاقه به اسکان، طرح اسکان را به دلیل نگاه بالا به پایداری آن، عدم مشارکت مردم، مشکل تأمین یا انتقال آب کشاورزی، عدم تحمل گرمایی دام‌های کوچ‌رو و ... چندان موفق نمی‌دانند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

موضوع اسکان عشایر با اهداف سیاسی و عمرانی در دوره‌های مختلف مطرح و پیگیری شده است. آنچه مسلم است اسکان عشایر وقتی میسر است که پشتوانه‌ای برای نظام دامداری عشایری باشد. بدین معنی که بسیاری از عشایر حتی به فرض قبول اجرای طرح اسکان و اخذ زمین کشاورزی، آب و تبدیل دامداری سنتی به صنعتی، به راحتی حاضر نیستند، قطب مخالف را از دست دهند، اجرایی نبودن قانون مرتبط نیز به این امر دامن زده است. دلیل استقبال آنان از زراعت، تأمین نهاده (جو، علوفه، پس‌چر مزارع و ...) به عنوان علوفه مکمل دام‌ها در زمستان است، تا با کاهش هزینه‌ها، دامداری سنتی خود را اقتصادی‌تر کنند. در این صورت بخشی از نیروی خانواده به اجبار برای کار کشاورزی اسکان یافته و زمینه برای ظهور نظام رمه‌گردانی فراهم خواهد شد. گمان می‌رود به تدریج چنین دامدارانی با افزایش سن، ترک دامداری کرده، به اسکان دائم روی آورده و حقوق بهره‌برداری خود را در قطب مخالف اجاره دهند.

منابع:

- بی‌نام، ۱۳۸۴ الف. آیین‌نامه ساماندهی عشایر کشور. سازمان امور عشایر کشور، ۳۲ صفحه.
- بی‌نام، ۱۳۸۴ ب. آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی. سازمان امور عشایر کشور، ۲۵ صفحه.
- بی‌نام، ۱۳۹۱. مطالعه ارزیابی ساماندهی اسکان عشایر در کانون‌های توسعه، بررسی وضعیت عشایر در ایران از آغاز تا قرن اخیر. مهندسین مشاور شرق‌آیند، سازمان امور عشایر کشور - معاونت توسعه و عمران، دفتر مطالعات جامع، ۱۶۷ صفحه.
- بی‌نام، ۱۳۹۲. نحوه اسکان عشایر توسط رضاخان بسیار وحشیانه بود. سایت خبری تسنیم: <https://www.tasnimnews.com>
- رحیمی، ا.، ۱۳۹۱. پیامدهای اقتصادی اسکان عشایر در کانون‌های توسعه استان آذربایجان غربی. فصلنامه عشایری ذخایر انقلاب، ۷۵: ۹۴-۷۵.
- قاضی‌زاده، س.ح.، ۱۳۷۷. چگونگی، علل و آثار اسکان ایلات شمال خراسان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۵۹ صفحه.
- عابدی‌شهر، ج.، ۱۳۷۶. اسکان عشایر، بررسی تاریخی انگیزه‌ها و پیامدهای آن در دوره رضاشاه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شهید فردوسی مشهد، ۱۰۸ صفحه.
- کشاورز، ا.ه.، ۱۳۵۵. طرح تحقیقی عشایر و مسئله اسکان. دانشکده علوم اجتماعی و تعاون دانشگاه تهران، ۱۶۰ صفحه.
- محبی، ع.، ۱۳۹۸. بررسی نحوه مدیریت مراتع عشایری براساس پروانه‌های چرا. گزارش نهایی طرح پژوهشی، مؤسسه تحقیقات جنگلها و مراتع کشور، تهران، ۲۶۱ صفحه.